

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ՔԶՅ. ՄԿՐԵԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ԱՌ Է. ՂԵՒՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆ

Յովհաննէս Աւագ Քահանայ Մկրեան, ապրած 1831-1909ին, Պոլսոյ ազգային պատմութեան մէջ ունեցած է ուրոյն տեղը, յատկապէս իր մտային կարողութիւններուն եւ վարած պաշտօնին համար: Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեանի պատրիարքութենէն առաջ՝ վարած է Պատրիարքական փոխանորդի պաշտօնը, ինչպէս նաեւ ըլլալով սիրող զրի ու զրականութեան, ունի հրատարակութիւններ եւ յօդուածներ, «Մասիս» եւ «Արեւելք» լրագիրներուն մէջ:

Ալիշանի հետ իր յարաբերութիւնը սկսած է 1-13 Դեկտեմբեր 1881 թուակիր նամակով: Ալիշան նախորդ ամսուն Ներսէս Պոք. Վարժապետեանի նուիրած էր «Շիրակ» մը, փոխարէն խնդրելով Պատրիարքարանի Զեռագիրներուն Յիշատակարանները եւ Պոլսոյ ու գաւառներուն Վիճակագրութիւնը: Պատրիարք Հայրը խոստացած էր կատարել Ալիշանի խնդիրքը՝ զրելով. «Յանձնեմ Մկրեան Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայի՝ ընդօրինակելով առաքել առ Գերապատուութեանդ»:

Ալիշանի եւ Պոլսոյ Պատրիարքարանի միջեւ ստեղծուելով ջերմիկ մթնոլորտ, Պատրիարք Հայրը, Անգլիացի քահանայէ մը, Քուրթիս անունով, - որ Սերովբէ Ալիշանի համաձայն հմուտ անձնաւորութիւն մըն է, - կը ստանայ Իտալիոյ Ռափեննա քաղաքին մէջ գտնուող է: Ղարու հայկական տապանագիր մը, Տէր Մկրտեանի ձեռքով կը դիմէ Ալիշանի, լուսաբանութիւն մը ընդունելու համար:

Այս առիթով է որ Տէր Յովհաննէս Մկրեան կը զրէ իր անդրանիկ նամակը Ալիշանի, իբր ծանօթ անձի եւ վաղեմի բարեկամի. «Զեր իմաստուն հանճարը եւ հայրենանուէր երկասիրութիւնք ի վաղուց քաջ իսկ ծանօթ լինելով բոլոր Հայաստան աշխարհի բանասէր որդւոց, բազմաց սրտերուն մէջ սիրագրաւ տեղ մը ունիք՝ արժանի հիացման եւ սքանչացման: Ի սոցանէ մին դաւանելով եւ ես զիմ նուաստութիւն, կու գամ այս առաջին անգամ բաղխել Հայրենասիրիդ միայնարանի դրունքը...»: Մկրեան վստահութիւնն ու համոզումն ունի թէ Ալիշան

«Հայրենեաց վերաբերեալ այսպիսի քաղցր Յիշատակներու մէջ մուտ եւ ել ունէլ, խառնել, փնտրել, որոնել, խիլ արկանել եւ հետազօտել եւ քրքրել՝ նոյնչափ եւ աւելի քաղցր են Ձեր Հայրենասէր սրտին»

Ալիշան 23 Դեկտեմբեր 1881 թուակիր նամակով շուտով կը պատասխանէ, տալով ընդարձակ տեղեկութիւն՝ 638-639 տարիներուն Ռափեննա թաղուած Իսահակ հայորդիին, Իտալիոյ փոխարքային մասին, որ երեք վեցամեակներ պաշտօնավարած է նոյն քաղաքին մէջ։ Կուտայ նաեւ նկարագրութիւնը անոր գերեզմանին վրայ գտնուած խորհրդանիշներուն, ինչպէս նաեւ անունները յաջորդ հայազգի փոխարքաներուն։

Ալիշանի գրած պատասխանը լիով կը գոհացնէ Ներսէս Պտք. Վարժապետեանը, «Որ յո՛յժ ախորժանօք կարդալով՝ հաճութիւն տուաւ հրատարակել զայն, իբրեւ մասն մի պատմութեան Ազգիս. եւ ես, - կը գրէ Տէր Մկրեան, - յանձնեցի «Մասիս» լրագրին մի նամակաւ, ի գրօսանս բանասիրաց, Ձեր գրութեան պատմական մասը միայն դնելով։ Այս իմ նամակ հրատարակեցաւ «Մասիս»-ի մէջ, ի 26 Դեկտեմբերի, թիւ 3077, ընդ որ բազումք գոհ եղեն եւ շնորհակալ Ձեր Գերապատուութենէն»։

Բնականաբար Ալիշանի համար կարեւորը՝ իր հրատարակելի հատորներուն համար նիւթ հաւաքելն էր, եւ այս նպատակով է որ հաղորդակցութեան մէջ կը մտնէր ազգայիններու հետ, խնդրելով անոնց օժանդակութիւնը։ Ներսէս Պատրիարք կը խոստանայ տալ Ալիշանի փափաքած Վիճակագրութիւնները, ինչ որ Տէր Մկրեան հինգ մեծ տետրակներու մէջ ընդօրինակելով՝ կը ղրկէ Ալիշանի, պոլսաբնակ Սերովբէ Ալիշանի, Հ. Ղեւոնդի եղբօր ձեռքով։ Յաջորդաբար Ալիշան կը խնդրէ ունենալ Պոլսոյ Պատրիարքարանի Ձեռագիրներուն Յիշատակարանները, որոնք նոյնպէս կը տրուին, մինչեւ որ կը պատահի անհաճոյ միջադէպ մը։

Սերովբէ Ալիշան 19 Յունուար 1882ին կը գրէ Ալիշանի. «Յիշատակարանաց Ձեռագրաց համար Մկրեան խոստացաւ, եւ հոս Ղալաղիոյ Լուսաւորիչ եկեղեցւոյ Մատենադարանին մէջ բաւական գրչագիր ժողոված են եւ հետզհետէ ժողովին։ Նորայր գրապետ է կարգեալ։ Խոստացաւ որ Վ. Հ. Գրիգորիս (Մէրճանեան) պիտի տեսնէի, իրեն հետ խօսելու, այն Յիշատակարանները օրինակելու համար։ Յուսամ որ հիմակ Պատրիարքին հետ եւս լաւ յարաբերութեամբդ, նոյն իսկ եթէ Ձեռագիր քննել հարկ ըլլայ, եղբօրս ինչ չեն մերժեր, իրենց սիրելի անձ լինելովդ»։

Այսքան բարի տրամադրութեամբ լեցուն, կ'որոշուի որ Ձեռագիրներու Յիշատակարաններու ընդօրինակութիւնը կատարէ Մխիթարեան Սիւրբան Հ. Գրիգորիս Մէրճանեան։ Սերովբէ 2 Յունիս 1882ին կը գրէ իր եղբօր՝ Տէր Մկրեանի բարի տրամադրութիւններուն մասին. «Յաւօք

սրտի ասաց պատուական երէցն, որ եթէ Հինգ վեց տարի առաջ ըլլար ընդ եղբորդ իւր յարաբերութիւնքը, եւ ինք այն ժամանակի աշխուժութեամբ՝ ո՛րչափ կարէր օգտակար լինել հարազատիդ յայսպիսիս»:

Այս տողերը գրուելէն քանի մը օր ետք, կ'անդրադարձուի որ ընդօրինակուած Ձեռագիրներէն Յիշատակարանի թուղթ մը պակասած է: Այս դէպքը Տէր Մկրեան կը հաղորդէ Ալիշանի, 15 Յունիս 1882ին գրելով. «Ձեռագրաց Յիշատակարանաց մասին, արդարեւ տհաճութիւն կամ դժուարութիւն պատահած է, եւ ես հետաքրքիր եղայ իմանալ զայն: Ընդօրինակողն միայնակ թողուեր է ի Մատենադարանին եւ սկսեր է օրինակել, եւ երբ բուն Տեսուչ Մատենադարանին եկել է, տեսել է որ Յիշատակարանին մի թուղթը կտրուած է զմելիով. ինչպէս եւ ես իսկ տեսի: Նոյն Ձեռագրին պարունակութեան համար շինուած ցուցակը կ'ըսէ, թէ պարունակութիւն մատենիս ամբողջ է. վասն որոյ եւ զարմանալի կը թուի ամէն տեսողաց՝ երբ կը տեսնեն մագաղաթի մի թերթը յապաւեալ: Բայց ինձ համար անստոյգ է թէ ո՞վ ժպրհած է նոյն Յիշատակարանին մի թերթն կտրել եւ առնուլ տանիլ, յորմէ թերեւս բան մի չի հասկցուի: Այժմ մեք կարգաւորութիւն ըրինք, որ բոլոր Ձեռագրաց Յիշատակարաններն ամբողջովին հաւաքելով տպագրել տամք. եթէ յաջողիմք՝ Ձեզ եւս կ'ուղարկեմ մի քանի օրինակ»:

Այս կերպով գործը կը մնայ կիսատ, եւ Հ. Գրիգորիսի մասին կը ստեղծուին տարակոյսներ, քանի իր ներկայութեան կը կարծուի կատարուած ըլլալ այդ անհաճոյ դէպքը:

Բայց ահա Ալիշան Վենետիկէն կը հասնի օգնութեան, պաշտպանելով իր միաբանակից եղբոր, Հ. Գրիգորիսի պատիւը, պարզելով թէ մագաղաթին պոկումը ոչ թէ նոր՝ այլ հարիւր տարի առաջ կատարուած եղելութիւն մըն է, քանի ինքը արդէն իսկ անցեալին ունեցած է այդ Յիշատակարանը, թերի ճիշտ այն տեղէն՝ ուսկից կը կարծուի թէ կտրուած է մագաղաթը: Հ. Ալիշան, միտթարելու համար Հ. Գրիգորիսը, 24 Յուլիսին կը գրէ. «Յառաքեալ Յիշատակարանսդ՝ գոյին ինչ պիտանիք, այլ արդէն ունէի զայն ամենայն...: Ունէի արդէն եւ զօրինակ Յիշատակարանի Հին Աւետարանին, զորոյ չեն թողեալ քեզ զվախճան աւարտել. կարծեմ թէ ինձիճեան Հայր մեր (Ղուկաս), որ յիշէ զԱւետարանն զայն, բերեալ է եւ զօրինակ Յիշատակարանին, եւ յայն ժամանակէ հետէ պակասէր թուղթն ի մէջ Յիշատակարանին: Յեռանդն (22 Յուլիսի) գրեցի առ Մկրեան Աւագ քահանայ... , այլ ի գրելս ոչ յիշէի թէ ունիմ ես զայն օրինակ, որպէս ասացի, այլ երէկ անդրադարձայ ի քննելս գծրարդ. վասն որոյ խորհիմ վաղիւ առնել յաւելուած, եւ ի ձեռն եղբոր իմոյ (Սերովբէի) զգուշացուցանել նմին Մկրեան քահանայի զիրացդ, զի գիտասցեն թէ ոչ նոր, այլ թերեւս դարաւ յառաջ կտրեալ էր կտրեալն»:

Սերովբէ Ալիշան 3 Մարտ 1882 թուակիր նամակով կ'իմացնէ եղբոր թէ «Ինքն ալ (իմա՛ Մկրտեան) սիրական անդրանիկ որդի մը կորոյս մօտ օրերս, Կարապետ անուամբ. ի գրելդ եթէ պատշաճ դատիս՝ կարես կարեկցիլ»։ Ալիշան այս տողերը կարդացած օրն իսկ, 11 Մարտ 1882ին, կը գրէ ցաւակցական նամակ մը, ղրկելով միաժամանակ «Իմացք ի չարչարանս Բրիստոսի» ստուար հատորը, թարգմանուած իրմէ, մխիթարելով սգաւորը։ Զուենիք Ալիշանի գրած նամակին պատճէնը, սակայն Տէր Մկրեանի պատասխանէն կը տեսնենք՝ թէ Ալիշան յաջողած է մխիթարել որդեկորոյս հօր մը սիրտը․ «Մխիթարիչ հանդիսացայք ա՛յնպիսի հոգեշունչ բարբառով՝ որ անհնարին է ապարդիւն մնալ, մանաւանդ ի սիրտ հաւատացելոց Անմահութեան։ Շա՛տ իսկ էին Զեր համառօտ բանք ի մխիթարութիւն՝ քան զամենայն մատենան առ նոյն վերաբերեալս․ բայց Դուք յաւելիք ինձ զ'իմաց'ս խորհրդոյ եւ գորովելոյ չարչարանացն Բրիստոսի փրկչին մերոյ ներշնչել յիս, որ արդարեւ ըստ Աւետարանին ճշմարտութեան՝ մատեան ոսկեղնիկ է սփոփանաց մահկանացուացս, անմահութեամբն Յիսուսի ի նոյն անմահութիւն հրաւիրելոցս»։

Երկու տարի ետք, 1884ին, երբ Տէր Մկրեան դարձեալ առիթ կ'ունենայ գրելու Ալիշանի, կը յիշէ այն մխիթարութիւնը՝ որ ընդունած է իրմէ․ «Հա՛յր Վարդապետ, ի բազմազան փորձութիւնս իմ՝ Դուք առընթեր իմ կայք մխիթարիչ եւ սփոփիչ, Զերով այնքան ստառուչ գրութեամբք, յորում ընդ ցաւոց իմոց եւ վշտաց զտանեմ եւ զաղէտս Ազգիս առաւելեալ յոյժ յոյժ, եւ զնշխարս նշմարաց փառաց նորին՝ որ որչափ սակաւաթիւք՝ ա՛յնչափ մերձաւորագոյնք անդորրութեան հոգւոյ եւ մխիթարութեան»։

Տէր Մկրեանի հիացումը Ալիշանի նկատմամբ՝ կը յայտնուի նաեւ գրած նամակներուն վերեւ գործածած տիտղոսներով, ուր կը կարդանք․ «Գերաշնորհ Հայր Ղեւոնդ... Պարծանք Մխիթարեան Միաբանութեանց», «Պարծանք Հայոց եւ Ուխտի Մխիթարեանց», «Հայրենասէր եւ բազմարդիւն Բերթող Հայաստանեայց», «Բազմահմուտ Վարդապետ», «Հայրենասէր Վարդապետ», «Բազմարդիւն Հայրենասէր Վարդապետ»։ Մանաւանդ թէ, Մկրեան կը խոստովանի թէ «Նմանեցուցեալ եմ զԶեզ եւ զուգակշռեալ ընդ Սոփեստես Սարկաւազին մերոյ»։

Հիացումը զազաթնակէտին կը հասնի՝ երբ Տէր Յովհաննէս Մըկրեան կը ստանայ Ալիշանի «Միսուան»ը, արդիւնք «հոգեհանճար եւ լուսաբուլի մատանցը» եւ կը բացազանչէ․ «Կեցցե՛ս, յաւիտեան կեցցե՛ս, մեծը Հայրենասէր», խոստովանելով թէ «Ընթերցայ եւ ընթեռնում զբազմավաստակ Միսուանն եւ զմայլիմ հոգեգուարձ խնդութեամբ եւ արտասուախառն զգացմամբ...»։

Նոյն տարիներուն, երբ Պոլսոյ մէջ դեռ զօրաւոր էր կրօնական եւ համայնքային զանազանութիւնը, այնպէս կը թուի որ Տէր Մկրեան ալ

ենթակայ հոսանքին, կը պաշտպանէր ազգային իրաւունքները, չուզելով ա՛յլ հոսանքներու միջամտութիւնը Հայաստանեայց Եկեղեցիէն ներս: Կը պատմուի Պոլսոյ «Արեւելք» լրագրին մէջ, թէ Տէր Մկրեան կը գտնուի երկսայրի սուրի դիմաց, երբ «Հրազդան» անունով յօդուածագիրը կը մօտենայ իրեն. «Այդ դէմքին վրայ, որ այնքան քիչ կը ժպտի, ուրախութեան արտաքոյ կարգի փայլ մը կար, այլայլմէ եղած էր: Առանց սանդուղներէն վեր ելնելու, աթոռի մը վրայ նստած, խորասուզեալ էր ստուար հատորի մը ընթերցման մէջ, եւ երբ կը դարձնէր թերթերը՝ կարծես տենդահար էր. ձեռքի հատորը շատ աւելի ստուար երեւցաւ ինձ քան Աստուածաշունչն:»

- Այսքան անհամբեր էք որ վեր իսկ չէք կարող ելնել եւ սանդուղներու ներքեւ կը կարդաք. ներելի՞ է տեղեկանալ թէ ի՞նչ է այդ մեծ գիրքը:

- Ա՛խ, սքանչելի, հրաշալի, աննման բան է:

- Բայց ի՞նչ է.

- Սիսուանն է...:

- Է՛հ, Տէր Հայր, եթէ Հ. Ղեւոնդ Ալիշան Պոլիս գայ եւ ուզէ Հայոց Պատմութեան եւ աշխարհագրութեան դասախօսութիւն ընել մեր դպրոցներէն միոյն մէջ, պիտի վճռտէք զինքը, այնպէս չէ՞...» («Արեւելք», Պոլիս, 14 Դեկտեմբեր 1885):

Յովհաննէս ՔԿ. Մկրեան, պաշտողը Ալիշանին, որու նուիրած է ժէ. դարու ձեռագիր մատեան մը, երբ կը լսէ թէ Ալիշան կը պատրաստուի հրապարակ հանել «Այրարատ»ը, անձամբ հետամուտ կ'ըլլայ գտնելու բաժանորդներ, «ի խրախոյս մեծաջան աշխատութեանդ»:

Տէր Մկրեան, 12-24 Մայիս 1889 թուակիր նամակով, որ վերջինն է մեր ունեցած նամակներուն, անգամ մը եւս կը թափէ Ալիշանի դիմաց իր հիացումի եւ սքանչացումի զգացումները՝ գրելով. «Այլ ո՛չ երբեք լռեաց թրթռուն, եռանդուն գրիչ Ձեր՝ խօսիլ զՀայրենեաց, եւ ամենայն սիրտք Հայորերոյ թնդան եւ զուարթանան բազմաշխատ վաստակօքդ ի հողս, ի ջուրս եւ ի գետս, յանդս եւ յանդաստանս, ի լերինս եւ ի փապարս հնութեանց Շիրակայ, Սիսուանայ եւ Այրարատայ, որոյ քաղցրահնչիւն գեփիւռ ձայնին, ի նորումս լսելի լինի ի խորոց այտի Հանդրին անդնդոց՝ մինչ ցկատար հրաշափառ, ամպածրար, երկնաբերձն Մասեաց: Օրհնեա՛լ լիցին վաստակք Ձեր եւ երկունք, եւ ի բազում ամս զօրասցին բազուկք Ձեր եւ մատունք...»:

Հ. ՍԱՀԱԿ ՃԵՄՃԵՄԵԱՆ

1

Գերաշնորհ Հայր Ղեռնդ Վարդապետ Մ. Ալիշանեան
Պարծաճ Միաբանութեան Միփարեանց
ի Վեցնտիկ

Հայրենասէր Տէր

Թէպէտ չունիմ Ձեզ հետ անձնական տեսութիւն, եւ այս թղթոց առաջինն է զոր կը համարձակիմ ուղղել Ձեզ առանց իրիք ծանօթութեան, սակայն Ձեր, իմաստուն հանճարը եւ հայրենանուէր երկասիրութիւնք ի վաղուց քաջ իսկ ծանօթ լինելով բոլոր Հայաստան աշխարհի բանասէր որդւոց, բազմաց սրտերուն մէջ սիրազրաւ տեղ մը ունիք՝ արժանի հիացման եւ սքանչացման:

Ի սոցանէ մին դաւանելով եւ ես զիմս նուաստութիւն, կու գամ այս առաջին անգամ բաղխել հայրենասիրիդ միայնարանի դրունքը, յորմէ բազմիցս ճաճանչափայլ ծաւալած են մեր Մայր Հայաստանի բոլոր ծակ ու ծուկերուն եւ խորագոյն խորշերուն, եւ ամբարտակաց եւ փլատակաց, եւ հողերուն ու քարերուն, եւ գերեզմանաց եւ խաչքարերուն վերայ՝ Ձեր նոր ստեղծագործութեան նորագոյն լոյսերն, եւ ի հանդէս աչաց եւ մտաց հանած են մեր Հայրենեաց համբուրելի Յուշիկներն, եւ շատակսկիծ Շիրակայ եւ նորա շահաստանի ըզմայլելի տեսարաններն: Կու գամ, ո՛չ եթէ խռովել ու խանգարել Ձեր ազգանուէր աշխատասիրութիւնքն, այլ ընդ անկեղծ շնորհակալեաց վասն ամենայնի եւ յաղազս ամենեցուն Ձեր նուիրական գործոց, հրաւիրել Ձեր կորովաբեր ակնարկութիւնը ազգային հին յիշատակի մի վերայ, որ թերեւս մեզ նոր, իսկ Ձեզ արդէն ծանօթ եղած լինի:

Ի Կ. Պոլիս բնակեալ անգղիացի պատուարժան քահանայ մի¹, մօտ օրերս մեր Ամենապատիւ Պատրիարքին, Ազգասէր Տ. Ներսէս Արքեպիսկոպոսին, նուիրել էր տապանազրոյ մի օրինակ, որ կը գտնուի եղեր Ռափեննայի Ս. Վիդալ եկեղեցւոյ բակին մէջ, եւ կը վերաբերի Իսահակ անուն հայ հրամանատարի մի, Արեւելից եւ Արեւմտից բանակին, որ անվթար պահեր է գձուծ եւ գԱրեւմուտս, երեք անգամ վեց տարիներ փոխանորդելով վեհապետաց եւ դաշնակից լինելով արքայից: Սա մեծ զարդ է եղեր համայն Հայաստանի, եւ Հայոց մի հոյակապ սերնդէ սերեալ, որ փառօք վախճանելով՝ Բրիտոսի իբր 641 (վեց հարիւր քառասուն եւ մի) թուին, անմխիթար թողել է զիւր լծակիցն, համեստուհին Շուշան, որ իբր զգաստ տատրակ կը հեծէ եղեր յիւր ամուսնէն զրկուելուն վերայ:

1. Անգլիացի երէցին անունն է Գրթիս (տե՛ս ստորեւ ծանօթ. թիւ 3):

Այսպիսի սրտատրոփ յիշատակ մի, որ փառք է հայութեան, չեմք գիտեր թէ ո՛րչափ անծանօթ մնացած է մեր հնախոյժ հայրենասիրաց, եւ չհաւատամք իսկ թէ եւ ի Զէնը զանխուլ մնացեալ իցէ. վասն որոյ ըստ հրամանի եւ ողջունիւ սիրոյ Նորին Սրբազնութեան Պատրիարք Հօր՝ հաղորդելով Զեզ զնոյնագիր գաղղիերէն օրինակն տապանագրին, կ'աղահեմք որ բարեհաճիք մանրամասն տեղեկութիւն տալ մեզ, թէ ստուգապէս կա՞յ մի այսպիսի տապանագիր Ռավեննայի մէջ, եւ հայագրին Իսահակ եւ իւր տիկինն Շուշան, գոնէ օտարագրի պատմչաց մէջ ծանօթ անուններ են, եւն.՝, եւն.՝:

Վստահութեամբ գիտելով որ Հայրենեաց վերաբերեալ այսպիսի քաղցր յիշատակներու մէջ մուտ եւ ել ունել, խառնել, փնտրել, որոնել, խիլ արկանել եւ հետազօտել եւ քրքրել նոյնչափ եւ աւելի քաղցր են Զեր հայրենասէր սրտին, կը յուսամ որ ներում կը շնորհէք համարձակութեանս եւ արժանի կը համարիք Զեր պատասխանոյն, որ պատիւ անձինս համարելով՝ շնորհապարտ պիտի մնամ յաւէտ:

Սոնարհեալ ի համբոյր սիրոյ եւ յարգանաց, մնամ բազմարդիւն եւ գերաշնորհ Տեառնդ

Սոնարհ ծառայ

Յովհ(աննէս) Քհ. Մկրեան

(Պատրիարքական նախկին Փոխանորդ)

Ի 1-13 Դեկտեմբերի 1881

Ի Բերա - Կ. Պօլիս

յեկեղեցի Ս. Երրորդութեան

2

Գերաշնորհ Հ. Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշանեան

Պարծամբ Հայոց եւ Ուխտի Մխիթարեանց

ի Վեմետիկ

Հայրենասէր Տէր

Համբուրիւ սիրոյ ընկալալ Զեր պատուական պատասխանին, գրեալ ի 24 Դեկտեմբերի անցելոյ ամին, յորում լիովն տեղեկութիւնք պարունակեալ կային ի վերայ Իսահակ Հայ փոխարքային Իտալիոյ²: Անմիջապէս ներկայացուցի զայն Նորին Սրբազնութեան Տ. Տ. Ներսէս

2. Ալիշանի այս նամակը հրատարակուած է երկու անգամ. նախ 1947ին, Պոլիս, Թորոս Ազատեանէ, «Մշակոյթ» տարեգիրքի Ա. հատորին մէջ (էջ 20-23), եւ ապա նոյնը վերատպուած է 1969ին, Երեւան, Սուրէն Շտիկեանէ, «Ղեւոնդ Ալիշան, Նամակա-նք» հատորին մէջ (էջ 67-69): Նամակը հրատարակուած է առանց թուականի, իսկ

Պատրիարքին, որ յո՛յժ ախորժանօք կարգալով՝ հաճութիւն տուաւ հրատարակել զայն, իբրեւ մասն մի պատմութեան Ազգիս. եւ ես յանձնեցի Մասիս լրագրին մի նամակաւ³, ի զթօսանս բանասիրաց, Ձեր գրութեան պատմական մասը միայն դնելով: Այս իմ նամակ հրատարակեցաւ Մասիսի մէջ, ի 26 Դեկտեմբերի, թիւ 3077, ընդ որ բազումք զոհ եղեն եւ շնորհակալ Ձեր Գերապատուութենէն:

Ձեր պատուական նամակի մէջ մի սխալ ըմբռնում կայր իմ մասին⁴, զոր ուղղել պարտք կը համարիմ. այսինքն թէ «Ճանապարհորդութիւն ի սահմանս Բարձր Հայոց»⁵ տետրակին հեղինակ Տէր Յօհաննէս քահանայ մահտեսի Մկրտչեան Վաղարշապատեցին՝ շփոթեր էք իմ անուան հետ եւ մականուան, որ նմանութիւն ունի: Եւ որովհետեւ Ձեր հայրենասէր աչաց հաճոյ երեւցած է այն խիստ համառօտ տետրն, եւ ի նմանէ ինչ ինչ հետաքրքրական կտորներ Ձեր ուշադրութիւնը զբաւած են, ես պարտք կը համարիմ հարցաքննել յետ այսու՝ որ եթէ նոյն Տէր

Շտրիկեան ենթադրելով ճշտած է ամիսն ու տարին, մինչ հոս յայտնի կ'ըլլայ որ զրուած է 24 Դեկտեմբեր 1881ին, ինչ որ Ալիշան նոյնը նշած է իր նօթերուն մէջ, սապէս համառօտելով նամակին բովանդակութիւնը. «Տեղեկութիւնք զԻսահակայ փոխարքայէ եւ զայլ հայկական յիշատակաց Հոռւենայ: Շնորհակալութիւն վասն յիշելոյ Պատրիարքին Ներսիսի: Գրքոյի նորա զԲարձր Հայոց: Յայսմաւուրք երկնիստ գեղջ: Աւետարան Շեխնոցին»:

3. Յիշուած նամակին թուականն է 24 Դեկտեմբեր 1881, ուղղուած «Մասիս» լրագրի խմբագիրին, որ նամակը նոյնութեամբ հրատարակած է թերթին մէջ. «Ոմբագիր Տէր, Գերյարգելի երեցն Անգլիական, Տէր Բրթիս, յանցելումսն Հայկական յիշատակաց մի նշխար մատուցել էր առ Ամեն. Սրբազան Պատրիարք Հայրն, եւ Նորին բազմութիւնն եւս ինձ յանձնեց յղել զայն առ հայրենասէր վարդապետն Մխիթարեան Ուխտին Վենետիկ»՝ Գեր. Հայր Դեւոնդ Մ. Ալիշանեան, որպէսզի եթէ տեղեկութիւն մ'ունի այս յիշատակին վերայ, հաղորդէ մեզի:

«Բազմահմուտ վարդապետն, որոյ կորովաբեր աչքերէն վրիպած չէ երբեք մի ամենափոքր նշխարն իսկ Հայաստանեայց աշխարհի եւ որդւոյ նորին, բարեհաճելով պատասխանել ինձ Դեկտ. 24 թիւ մի սիրուն նամակաւ, լիուլի բացատրութիւն տուած է նոյն յիշատակին վերայ, զոր իբրեւ մի պատուական վկայութիւն Հայ ազգին գործունակն եւ մեծահաճար բնաւորութեան, արժանի դատեցի Ձեր պատուական լրագրոյ միջոցաւ հրատարակութեան տալ, ի գիտութիւն բանասիրաց ազգիս»:

Ապա կը հետեւի Իտալիոյ Փոխարքայ Իսահակի մասին համառօտ տեղեկութիւնը, քաղուած Ալիշանի նամակէն (Հմտ. «Մասիս» լրագիր, Պոլիս, 26 Դեկտ. 1881, թիւ 3077):

4. Ալիշան 24 Դեկտ. 1881ին գրած էր Յովհաննէս Քչյ. Մկրեանի. «Զէիք ինձ անծանօթ եւ աննշանակ, թէ՛ Ձեր Պատրիարքական փոխանորդութեան պաշտամամբ... եւ թէ մէկ գրուածով... հրատարակեալ Ա. հատորն 'Ճանապարհորդութիւն ի կողմանս Բարձր Հայոց'. որքան եւ համառօտ գրուած է, ինձ այնքան հաճոյ եւ սիրելի եղած է... մեծապէս ալ ցաւած եմ որ միայն Ա. հատոր մնացեր է, զէթ ինձի անծանօթ են հետեւեալքն, եթէ եղած են» (Հմտ. Շտ. էջ 68-69): Շտրիկեան եւս համարելով թէ այս հատորը Մկրեան քահանայի հեղինակութիւնն է, կը ծանօթագրէ թէ «Մկրեանի յիշեալ աշխատութեան երկրորդ գիրքը չի հրատարակուել» (Շտ. էջ 217):
5. Տէր Յովհաննէս Քչյ. Մկրտչեանի հատորիկը, «Ճանապարհորդութիւն ի սահմանս

Յովհաննէս քահանայն, զոր կը ճանաչեմ, ողջ է եւ ի հայրենիս, գրեմ նմա եւ խնդրեմ Ձեր հարցասիրած տեղեկութիւնքն, եւ կամ Բարձր Հայոց Առաջնորդաց միջոցաւ ձեռք բերեմ զայնս:

Ձկնի տօնի Մննդեան եւ Մկրտութեան Տեառն, երբ պատիւ ունեցայ տեսնել յիւրում տան զՍրբազան Պատրիարք Հայրն Ներսէս, Ձեր ամենագովելի եւ անկեղծ նամակն եցոյց ինձ, գրեալ ի 12 Յունվարիս⁶, որով խնդրած էիք Նորին Սրբազնութենէն զվիճակագիր Հայաստանեայց. եւ ինքն խոստացել է Ձեզ՝ իմ միջոցաւ յղել զայն առ Ձեզ, առ այժմ համառօտն միայն առաքելով⁷: Այդ վիճակագիրն, որ ընդարձակ է յոյժ, որչափ գաւառներու եւ նահանգներու վերայ որ ձեռնհասութիւն եղած է, պատրիարքարանի մէջ ընդօրինակել տալու հրամանն ստանալով՝ կը յուսամ թէ երկու ամիսէն պիտի կարողանամ Ձեր Գերապատուութեան ղրկել. միայն թէ այժմէն պէտք է գիտնաք որ գործն ամբողջացած չէ, այսինքն թէ պակաս մնացած գաւառներ կան, վասնզի կառավարութիւնն իմանալով որ պատրիարքարանի հրամանաւ այսպիսի վիճակագրութիւն մի կը լինի, սաստիկ կերպով արգելած է, թերեւս վախնալով որ Հայերը հարիւրին 17 թիւն ալ չեն կրնար ունենալ...:

Մատուցանելով Ձեր Գերապատուեալ Հայրութեան իմ անհուն շնորհակալութիւնքս եւ խոնարհ յարգանքս, մնամ միշտ սքանչացմամբ

խոնարհ ծառայ
Յովհ(աննէս) Քհ. Մկրեան

16-28 Յունվար 1882

Կ. Պոլիս - Բերս

Բարձր Հայոց», տպուած է Պոլիս, 1870ին, ունի 40 էջ: Հաւանաբար հրատարակուած է նաեւ երկրորդ կամ յաջորդ հատորը, որ կը պակսի մեր ձօտ:

6. Ալիշանի 12 (հաւանաբար ըլլայ 10) Յունուար 1882 թուակիր նամակը, ուղղուած Պոլսոյ Պատրիարք Ներսէս Արքեպս. Վարժապետեանի, կորսուած կը թուի: Ալիշան իր համառօտութեանց տետրին մէջ սա բառերով կու տայ մեզի նամակին բովանդակութիւնը. «Շնորհակալութիւն վասն հաճութեան ընդունելոյ զՇիրակ: Ոնդրեմ զնոր վիճակագրութիւնս՝ եթէ պատշաճ եւ պիտանի համարի վասն տեղեկագրութեանս»:
7. Ներսէս Պատրիարք Վարժապետեան, 9-21 Յունուար 1882ին կը պատասխանէ Ալիշանի՝ գրելով. «Ձվիճակագիր զոր բաղձայք ունել՝ չէ կատարեալ ինչ...: Զհամառօտութիւն նորա գաղղիներէն՝ յանձն առնեմ հարազատիդ (իմա՝ Սերովբէ Ալիշանի), յղել առ Ձեզ. իսկ զքնագիր հայերէնն, որ երկար է յոյժ, յանձնեմ Մկրեան Տէր Յովհաննէս Աւագ քահանայի, ընդօրինակելով առաքել առ Գերապատուութեանդ» (Հմմտ. Բազմ. 1991, էջ 381):

3

Գերաշնորհ Հայր Ղեւոնդ Վարդապետ Մ. Ալիշանեան
Հայրեմասէր եւ քաղմարդիւն Քերթոդ Հայաստանեայց
ի Վեցնետիկ – Ս. Ղազար

Մարտի 11 եւ Ապրիլի 20 թիւ երկու պատուական նամակացդ՝ մինչեւ ցարդ չի պատասխանելու համար, ամօթապարտ եմ Ձեր սրբութեան առջեւ. կը յուսամ որ ներողամիտ կը գտնուիք ինձ՝ յիշելով իմ ցաւերս⁸, որ քան զկար ծանրացան, եւ որոց մխիթարիչ հանդիսացայք ա՛յնպիսի հոգեշունչ բարբառով՝ որ անհնարին է ապարդիւն մնալ, մանաւանդ ի սիրտ հաւատացելոց Անմահութեան: Շատ իսկ էին Ձեր համառօտ բանք ի մխիթարութիւն՝ քան զամենայն մատեանս առ նոյն վերաբերեալս. բայց Դուք յաւելիք ինձ զ՛իմացս⁹ խորհրդոյ եւ գործովելոյ չարչարանացն Քրիստոսի փրկչին մերոյ ներշնչել յիս, որ արդարեւ ըստ Աւետարանին ճշմարտութեան՝ մատեան ոսկեղնիկ է սփոփանաց մահկանացոցս, անմահութեամբն Յիսուսի ի նոյն անմահութիւն հրաւիրելոցս:

Անհամեմատ հաճութեամբ եւ շնորհակալութեամբ ընդունելով զայսոսիկ ի Պատուական Հօրէդ եւ ի կարեկից բարեկամէդ, քաղցր պարտաւորութիւն կ'զգամ երախտագիտաբար յայտնել, թէ հաւասար մտերմազոյն ծանօթից եւ առաւել եւս քան զնոցունց՝ ճանաչեմ հոգեծանօթ բարեկամիդ այս վշտակցութիւնն ու մխիթարութիւններն, որք յաւիտեանապէս պիտի դրոշմուին սրտիս մէջ:

Բայց երանի՜ թէ այս նիւթին վրայ աւելի գրել չպարտաւորէի... , եւ Ձեզի նեղութիւն չի պատճառէի... : Այլ սակայն անկարելի է ծածկել զզացումներս. անողոքելի հարկը կ'ստիպէ զիս, Ձեր առ իս շնորհած մխիթարութիւնն Ձեզ վերակրկնել՝ Ձեր սիրելի փոքր եղբօր¹⁰ տարա-

8. Սերովբէ Ալիշան 3 Մարտ 1882 թուակիր նամակով կ'իմացնէ իր եղբօր, Ալիշանի, թէ «Վերեան... սիրական անդրանիկ որդի մը կորոյս մօտ օրերս, Կարապետ անուամբ. ի գրելը, թէ պատշաճ դատիս, կարես կարեկցիլ»: Ալիշան 11 Մարտին գրած է Մկրեան Բաճանայի, նշանակելով մօտը նամակին բովանդակութիւնը այսպէս. «Յաւակցութիւն վասն հանգուցեալ որդւոյն»: Յաջորդաբար Ալիշան գրած է երկրորդ նամակ մը, 20 Ապրիլին, որու բովանդակութիւնը հաւանաբար ըլլայ նոյնպէս ցաւակցական:
9. 1879ին Ալիշան Հայերէնի Թարգմանած է «Իմացք ի չարչարանս Քրիստոսի» 700 էջով մանրատառ հատոր մը, որու հեղինակն է Գայետանոս Պերկամացի: Այս հատորէն օրինակ մը դրկած է Տէր Յովհաննէս Մկրեանի, որ շնորհակալ կ'ըլլայ Ալիշանի, թէ՛ այս եւ թէ՛ յաջորդ նամակով:
10. 11 Յունիս 1882ին վախճանած է Միքայէլ, որ մեր կարծեմով պէտք է ըլլայ Ալիշանի մօրաբոլոր որդին: Միքայէլի մայրը, Նոյեմզար (1800–1883), Սերովբէ Ալիշանի նամակներուն մէջ կը կոչուի «մայրագիր մեր»:

Ժամ յաշխարհէս բաժնուելուն առթիւ, որ հաւաստեալ եւ ինձ ցաւ եղաւ, ճանաչելով զինքը եւ իւր ազնիւ բնաւորութիւնը, որ յատուկ է Ձեր մի'շտ բարեպէր, մի'շտ ազգասէր գերդաստանին: Օրհնեալ լինի նորա յիշատակը, եւ օրհնութեամբ Հոգւոյն հօրի՝ զտղիք եւ դուք մխիթարութիւն ի Տուողէն եւ յԼնդունողէն, այժմ եւ յաւիտեանս ժամանակաց:

Ձեռագրաց Յիշատակարանաց մասին, արդարեւ տհաճութիւն կամ դժուարութիւն պատահած է, եւ ես հետաքրքիր եղայ իմանալ զայն: Լնդօրինակողն միայնակ թողուեր է ի Մատենադարանին եւ սկսեր է օրինակել, եւ երբ բուն Տեսուչ Մատենադարանին եկել է, տեսել է որ Յիշատակարանին մի թուղթը կտրուած է զմելիով. ինչպէս եւ ես՝ իսկ տեսի: Նոյն Ձեռագրին պարունակութեան համար շինուած ցուցակը կ'ըսէ, թէ պարունակութիւն մատենիս ամբողջ է՝ վասն որոյ եւ զարմանալի կը թուի ամէն տեսողաց՝ երբ կը տեսնեն մագաղաթի մի թերթը յապաւեալ: Բայց ինձ համար անստոյգ է թէ ո՞վ ժպրհած է նոյն Յիշատակարանին մի թերթն կտրել եւ առնուլ տանիլ, յորմէ թերեւս բան մի չի հասկցուի: Այժմ մեք կարգաւորութիւն ըրինք, որ բոլոր Ձեռագրաց Յիշատակարաններն ամբողջովին հաւաքելով տպագրել տամք. եթէ յաջողիմք՝ Ձեզ եւս կ'ուղարկեմ մի քանի օրինակ:

Իսկ Հայաստանի վիճակագրութիւնն, զոր խոստացել էի յղել Ձեր սրբութեան, 15 օր յառաջ յանձնեցի, հինգ մեծ տետրակներ, Ձեր սիրելի եղբօր եւ իմ պատուական բարեկամ Պր. Սերոբէ Ալիշանին. կը յուսամ որ մինչեւ ցարդ Ձեր ձեռքն հասուցած է¹¹:

Ամեն. Ներսէս Սրբազան ի սպառ հրաժարած է ի տաղտկալի պաշտօնէ Պատրիարքութեան, թէեւ ժողովուրդն պնդէ բնաւ չընդունիլ. տեսնեմք ի՞նչ պիտի լինի ապագայն, որ շատ մովթ եւ խաւար կ'երեւնայ, զի Ներսէս միայն է՝ եւ չկա'ն Ներսիսեանք... Հայ ազգայնու-թիւնը պահպանելու:

Աղաչեսցուք զՏէր՝ հանել մշակս ի հունձս իւր:

Մնամ պատրաստ ի կատարումն ամենայն հրամանացդ

միշտ անձնուիրութեամբ

Ն(ուատ) Ժ(առայ)

Յովհ(աննէս) Քհ. Մկրեան¹²

3-15 Յունիսի 1882

Կ. Պոլիս

11. 2 Յունիսին Սերովբէ Պոլիսէն կը գրէ իր եղբօր. «Երէկ իրիկուն Մկրեան Հայրիկն երբեք եւ յանձնեց զՎիճակագիր ընդհանուր Հայոց Թուրքիոյ, զոր եւ ես առաւօտուս աւանդեցի ձերոց (միաբանից)»:

12. Ալիշան Մկրեանի այս նամակին անկիւնը նշած է իր պատասխան նամակին թուակա-նը, 22 Յուլիս 1882, սակայն չունինք նամակին բովանդակութիւնը կամ համառօտութիւնը:

4

Գերաշնորհ Հայր, Տէր Ղեւոնդ Վարդապետ Ալիշանեան
յՈւլիստէ Միսիթարեանց
ի Վեմետիկ¹³

Հայրենասէր Սուրբ Հայր

Արկածք վշտագինք տառապեցուցանեն զիս, եւ ոչ կարեմ գտանել ժամ պատեհ կատարել զիմ պարտաւորութիւնս առ բարեկամս իմ, բարեկամս Ազգի եւ Եկեղեցւոյ Հայաստանեայց, յորս առաջնակարգ ունիք գտեղի:

Հայր Վարդապետ, ի բազմազան փորձութիւնս իմ՝ Դուք առընթեր իմ կայք միսիթարիչ եւ սփոփիչ, Ձերով այնքան ստառուչ գորութեամբք, յորում ընդ ցաւոց իմոց եւ վշտաց գտանեմ եւ զաղէտս Ազգիս առաւելեալ յոյժ յոյժ, եւ զնշխարս նշմարաց փառաց նորին՝ որ որչափ սակաւաթիւք՝ ա՛յնչափ մերձաւորագոյնք անդորրութեան հոգւոյ եւ միսիթարութեան:

Նմանեցուցեալ եմ զՁեզ եւ զուզակչուեալ ընդ Սոփեստես Սարկաւագին մերոյ, որ յաւուրս իւր էր իմաստնախոհ վարդապետ դպրութեան Ազգիս եւ իմաստասիրութեան, որ զԾրջան Հայկայ մեզ ծանօթացոյց, եւ որով՝ զգոյութիւն մերումս Նահապետի վաւերականս արար, հակառակ նորոց ճամարտակաց: Այլ սակայն եթէ չէր հանգուցեալ հոգի նորա ի նոր Սոփեստեսդ Ղեւոնդիոս, ո՛վ ոք ի Հայոց ունէր գիտակ այսոցիկ լինել, եւ զժամանակ եւ զթուական հնութեան Ազգի Հայոց իմանալ կամ վերանորոգել զհնութիւնն ծածկեալ ընդ դարաւոր փոշւովք...:

Արձան յաւիտենական յիշատակաց կացցեն «Յուշիկք Հայրենեաց» եւ «Պարագայք Ծնորհալոյն» եւ արգաւանդն «Ծիրակ» զգեղապանծ աւերակօքն նկարակերտեալ զնախնի փառացն ճոխութիւն եւ այլն եւ այլն, յորս բրիչ գրչի ի ձեռին մտանէ, պեղէ, որոնէ, քրքրէ, մաղէ եւ զտէ եւ զիւրաքանչիւր մասանցն զորակութիւնս յայտնէ, իբրու թէ ինքն ի բովոց անտի վերածնեալ կամ իբրեւ զՈգի Հայաստանեայց միշտ ի նոսին շրջեալ եւ բնակեալ... , ա՛յնքան ճշգրտագոյնս եւ համոզական մտաց ընծայելով վերծանողաց: Ընդ այսոցիկ հայրենատար եւ հայրենաշունչ ներգործութեանց՝ ի հոգի իմ ներշնչեն եւ «Իմացք» խաչի Անմահին ի նմին մահացելոյ, «որ ուսուցանէ յօգուտ ինձ առնուլ զվիշտս եւ շրջել ի փրկութիւն հոգւոյ իմոյ»:

13. Յովհաննէս ՔՀյ. Մկրեանի նամակը, գրուած սեւ եզերքով Թուղթի վրայ, 27-9 Յուլիս 1884ին, ետ դարձած է իրեն: Մկրեան երկրորդ նամակով մը, գրուած 2-14 Դեկտեմբեր 1884ին, կրկին կը հասցնէ նամակը Ալիշանի:

Այսոքիւք ամենայն քաղցր յիշատակօք միշտ ի սիրտ իմ եւ ի միտս ունեւորվ ընթերակայ զՆօսնակդ Հայրենեաց, փառաւորեամ եւ օրհնեմ զվաստակա Ձեր եւ զվաստակողդ, ժիր եւ անխոնջ, արժանի լինել բիւր քանքարաց վարձուց:

Յաւուրս յայսոսիկ նոր նշոյլ իմն լուսոյ ծագեցաւ յԵրրոպական լրագիրս մայրաքաղաքիս, վասն Ազգի մերոյ, որք առեալ ի «Մոնիթօռ Իւնիվէրսէլ» լրագրէն Փարիզու, հռչակեցին թէ գտեալ իցէ ուրուք ի Մատենադարանի Արէցցօ քաղաքի Թոսքանայի, զկարի հնագոյն մատենան մի Ձեռագիր ի լեզու լատինական, – Յիշատակագիր ուղեւորութիւն յԱրեւելս, – արարեալ յականաւոր տիկնոջն ումեքէ, ի մէջ Ե. դարու, որ կարծի լինել, ըստ գաղղիական լրագրին՝ Գալլա Պակիտիա, դուստրն Մեծին Թէոդոսի, զորմէ ասի թէ գնացեալ իցէ յովստ յԵրուսաղէմ: Սա պատմէ, ասեն, ի սմին մատենի զուղեւորութենէ իւրմէ յԵդեսիա, եւ անդանօր առաջնորդութեամբ եպիսկոպոսի քաղաքին զըրջելն ի պալատ Աբգարու Թագաւորի, եւ զտեսանելն զԹուղթ Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի գրեալ առ Աբգար: Անշուշտ մինչ ցարդ հասեալ է այս լուր սիրալի առ Ձեզ, եւ չէ վրիպեալ ի կորովաբիր նկատողութենէ աչաց Ձերոց, երթալ, որոնել եւ գտանել զայդ մատենան հրաշապատում՝ վասն Ազգի մերում: Վասն որոյ այսու վստահութեամբ, խնդրեմ ի սրբութենէ Ձերմէ, տալ մեզ եւ աշխարհի՝ փափագելի տեղեկութիւնս ի վերայ նորագիւտ մատենին եւ զպարունակութեանց նորին, քանզի աչք մեր առ Ձեզ եւեթ ակնկալեն տեսանել եւ վայելել զայսպիսիս, որով կրկին խայտառակեսցի մերկիմաստիցն անհաւանից ժամանակիս թերահաւատութիւն:

Ձայս իմ թուղթ սիրոյ մատուցանէ Ձեզ սիրելի հայրենակից մեր եւ որդի ի Քրիստոս, Պարոն Աբրահամ Տէր–Յակոբեան, վկայեալ դասատու ի վարժարանս Անգղիացւոց ի Կ. Պօլիս, որ փափագանօք տեսութեան դպրեմանաց Մեծին Մխիթարայ եւ Ձերդ մեծանուն անձնաւորութեան, ուղեւորի ի ծոց Անգրիական ծովակիդ, ի կղզեակդ լուսածաւալ Հայկական գրականութեան: Ընկալարուք, աղաչեմ, զսա՝ որպէս զաւակ հայրենեաց եւ արժանի սիրոյ Ձերում արարէք, որ եւ զիմ սէր անձկայրեաց ունի Ձեզ մատուցանել՝ հանդերձ փողբրիկ ընծայիւս, զոր յանուն Ձեր նուիրեմ գերահռչակ Մատենադարանի վանացդ¹⁴:

14. Արիւն Ձեռագիրը անցուցած է Մատենադարան եւ ունի 455 թիւը: Ժ. դարու այս Ձեռագրին սկիզբը Յովհ. քչյ. Մկրեան գրած է ընծայական. «Ձայս մատենան ձեռագիրն նուիրեալ ի Տէր Յովհ. Աւագ Բահանայ Նաչկեան, որ ի Կալկաթա Հնդկաց, առ Տէր Յովհ. Բահանայ Մկրեան, ի Կ. Պօլիս, ընծայի այժմ բարեյօժար սրտիւ առ Հայրենասէր եւ իմաստասէր Վարդապետն, Հայր Ղեւոնդ Արիւն, եւ նովաւ ազգապարծանք Մատենադարանին Ուխտին Մխիթարայ, որ ի Վենետիկ. յամի 1884 Յունիս, ի Բերա Կ. Պօլսոյ: Նաչակիր Աւագ Բահանայ Հայոց՝ Յովհ. Կ. Մկրեանն»: Նոյնը տարբեր բացատրութեամբ կը կրկնուի էջ 155ի վրայ. «Ի Տ. Յովհ. Նաչկեանէ,

Գրչագիր իմն է սա, անյայտ թուականաւ գրչութեան, յորում պարունակին գիր դաւանութեան Ն. Շնորհալի Հայրապետի մերոյ, գրեալ առ կայսրն Յունաց, մինչեւ ց155 երեսն, եւ անտի բանք Ներսիսի Լամբրոնացոյ «Յորժամ չոգաւ դեսպանութեամբ ի Թագաւորէն Հայոց Լեւոնի ի Կ. Պօլիս», «Հարցումն Պատրիարքին եւ պատասխանի սրբոյն Ներսիսի»։ Եւ ապա յերես 174 «Թողթ Հայոց Կաթողիկոսին Կոստանդեայ, զոր գրեաց առ Թագաւորն Հայոց Հեթում, ի պատասխանի թղթոյն, որ ի Պապէն բերաւ առ Թագաւորն Հեթում»։

Ձայս մատեան նուիրեալ էր ինձ Գերապատիւ Աւագերէցն Հայոց Կալկաթո՛ւ՝ Խաչակիր Տէր Յովհաննէս Խաչկեան, բարեկամն իմ հոգեկցորդ, որ եւ գտեալ ի հին ձեռագրի ուրեք զօրինակ թղթոյ Պապին Հռոմայ, Նիկողայոսի Դ.ի, որ առ Հեթում, զետեղեալ է ի վերջ կոյս մատենին՝ իւրով գրով, տուեալ ծանօթութիւնս ի նոյն 174 երեսն։

Թէեւ չէ ինչ մեծ այս Ձեռագիր գրքոյկ, սակայն հաւատարմով թէ դուք բաղդատութեամբ օրինակաց հրաշալիս ի վեր հանէք պատմութիւն եւ դպրութիւն Ազգիս, մանաւանդ թէ նորագիւտ իմն նկատեալ գլխաւոր Պապին, եւ զայլ հատուածս դաւանականս որ ի մատենին, համարձակեցայ յընծայաբերութիւն խոնարհ եւ երախտագէտ սրտիւ, որով մնամ ճշմարիտ իմաստասիրիդ եւ ստուգապէս Սոփեսոսիդ հայրենասիր։

Խոնարհ ծառայ
վշտալի Յովհ(աննէս) Քհ. Մկրեան

27-9 Յուլիս 1884

Կ. Պօլիս - Բերա

5

Առ Տէր Ղեւոնդ Մ. Ալիշանեան
Բագմահմուտ Վարդապետ
յՈւխտէ Մխիթարեանց
ի Վեներտիկ

Հայրենասէր Ս. Հայր

Ձերփակեալ նամակ իմոյ ձեռին, գրեալ ի հերոսն յ9 Յուլիսի
1884, յուղարկեալ էի Ձեզ, ընդ ձեռագիր մատենին յիշատակելոյ ի

յԱւագ երիցուէ Հայոց Կալկաթա, առ Տ. Յովհ. Մկրեան Աւագ երէց Հայոց ի Պօլիս, եւ ի սմանէ առ Աւագ իմաստասէրն եւ վարդապետն Հայոց Տէր Ղեւոնդ Քահանայ Ալիշանեան, ի Վեներտիկ. Յիշատակ երախտագէտ սիրոյ։ Յամին 1884 - ՌՅԼԳ, յամսեանն Մարգաց Ի., օր դչ., ի Բերա Կ. Պօլսոյ»։

նմին՝ այլ զի նամակաբերն յահէ հնտախտին, ճարակելոյ յայնժամ յիտալիա, յետս ընդ կրունկն դարձեալ էր ի սահմանաց Իտալիոյ, չկարացեալ հանդիպել ի Վենետիկ, թէ՛ նամակս եւ թէ՛ մատեանն առ իս վերադարձեալ, մնային պատեհ առթի եւ ժամանակի: Եղև ժամանակ զի եւ զպատեհ ժամանակն կորուսի, յերեսաց բազմադիմի զբաղանաց իմոց եւ ի մի զկնի միոյ հասեալ առանին եւ ազգային դժբաղդու-թեանց, եւ եւս ի ծանր պաշտօնակատարութեանց աստ եւ անդ ճանա-պարհորդութեամբք:

Այլ այժմ զեղեցիկ առիթ ստացայ, վերստին առ Ձեզ դարձուցանել զաւանդն, ի ձեռն վերապատուեալ Հօր Գրիգորիսի Մէրճանեան, ընդ որում պատիւ եղև ինձ ծանօթանալ, զոր խնդրեմ ընդունել՝ ո՛չ իբրեւ չքնաղ ինչ եւ հազուադիւտ իր, այլ իբրեւ ի բոլորանուէր սրտէ առ սիրողը Հայրենի յիշատակաց, ընծայ դուզնաքեայ:

Խնդութեամբ սրտի իմացայ՝ թէ աւարտեալ է բազմաշխատ հեղի-նակութիւն Ձեր ի Տեղագրութիւն Կիլիկիոյ, զոր փափագիմ ստանալ անհամբերութեամբ. բազումք եւս ընդ իս մեծաւ բաղձանօք սպասեն գալստեան մատենին ի Պոլիս, բայց ամենեցուն մեզ տրամուլթիւն է ասել, թէ ո՞րպէս լիցի մուտ գտանել նմա՝ յերեսաց անարդար օրինաց անողոքելի գրաքննութեան, որ հետզհետէ խստանայ:

Ուստի ես հարկադրեալ եմ աղաչել զԳերապատուութիւն Ձեր, զի զմի օրինակ յանձնելով բօսթին՝ յղես՛ջիք յանուն իմ, ծանուցեալ զգինսն վճարել աստ՝ առ որ հրամայէքդ:

Վերակրկնեմ զիմ աղաչանս, փութապէս առաքել զայդ չքնաղ աշխատասիրութիւն հոգեհանճար մատանցդ, եւ ընդ նմին ընդունել զիմ սրտագին յարգանս, որով մնամ

Գերաշնորհ Տեառնդ

Խոնարհ ծառայ

Յովհ(աննէս) Քհ. Մկրեան¹⁵

2-14 Դեկտեմբեր 1885

Կ. Պոլիս - Բերա

15. Այս եւ նախորդ նամակը միասին ստանալով, Ալիշան պատասխանած է 31 Դեկտեմբեր 1885ին: Ձուռինք նամակին պատճէնը կամ համառօտութիւնը, սակայն յաջորդ նամակէն դատելով՝ չնորհակալութեան գիր մը ըլլալու է:

6

Գերաշնորհ Հայր Ղեւոնդ Մ. Ալիշան
Հայրենասէր Վարդապետ
յՈւխտէ Միփաբեան
ի Վեցնտիկ

Հայրենախօս Տէր Վարդապետ

Ի ծփանս տարակուսանաց մնայի յաղազս անպատասխանի թողլոյ Ձեր զվերջին նամակ իմ, որ յ2-14 Դեկտեմբեր 1885 ամի: Քանիցս հարցի զՀայր Գր. Մէրճանեան, եւ զարմանօք պատասխանեաց՝ թէ չունի եւ ինքն տեղեկութիւն ի Ձէնջ, թէ ընդէ՛ր ոչ պատասխանէք: Ապա ղիմեցի առ հարազատ Ձեր եւ իմ բարեկամ, Պր. Սերովբէ Ալիշան, յորմէ յոյժ շնորհակալ եմ, զի գրեալ Ձեզ անյապաղ եւ պատասխան ընկալեալ, թէ ի վաղուց առաքեալ էք առ իս զփոխադարձ նամակիս, որ տակաւին չեւ եւս կարաց ժամանել յիմ ձեռս:

Զայսոսիկ գրեմ, կամեցեալ յայտնել զփափագ իմ ունել ի ձեռս զշնորհագիրժ մատանցդ զգրութիւն, եւ լսել ի Ձէնջ բանս միփաբանաց ի Հնութեանց մերոց Հայրենեաց, քանզի ի նորոց չիք ինչ միփաբանկան... այլ ի Հնոց անտի մերոց նախահարց, որք ի նորումս զլոյս տեսնեն՝ շնորհիւ լուսաբուղիս մատանցդ:

Ընթերցայ եւ ընթեռնում զբազմավաստակ Սիսուանն, եւ զմայլիմ հոգեզուարճ խնդութեամբ եւ արտասուախառն զգացմամբ՝ ի վերայ տիուր յիշատակաց, որք վերականգնին Ձեօք եւ յերեւան գան նախնի փառօք իւրեանց, շնորհիւ համբերատար խուզարկութեանց մեծ Հայրենախօսիդ:

Կեցցե՛ս, յաւիտեան կեցցե՛ս, մեծդ Հայրենասէր:

Բայց աւա՛ղ դժբաղդութեան մերում, զի եւ ոչ ի վերայ աւերակաց մերոց ներեն մեզ ողբալ, եւ արտասուօք միփաբարիլ... Սիսուան պաշարեալ կայ այժմ, որպէս ի Հնումն, յաշխարհաւեր ձեռաց Սել-ճուգեանց, Եգիպտականաց եւ Թաթարականաց, որք ի մի խմոր զանգեալ, կամին, եթէ հնար ինչ է, բառնալ եւ ի սրտից Հայոց զսէր սիրալի յիշատակաց Նախնեաց իւրեանց, եւ այս՝ յիննեւտասներորդ անուանեալ դարու, առաջի աչաց իմաստախնդիր Եւրոպիոյ...:

Բայց ժամանակն հարկադրէ զմեզ լռել, եւ թերեւս լռել մինչեւ ցգերեզման. թերեւս յայնմհետէ յարիցեն ոսկերք ցամաքեալք, եւ կենդանացուցեն վերանորոգ կենդանութեամբ՝ զՍիսուան եւ զՇիրակ, եւ զԱրարատ միանգամայն...:

Հա՛յր պատուական, համարձակիմ ընդ գրոյս մատուցանել Ձեզ զդուզնաքեայ աշխատութիւն իմ զ«Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Դ».

Թաղիադեանց» մեծանուն հեղինակի այսր դարու, որ հայրենասէր գրչաւ իւրով փայլեցաւ ի Հնդկաստան¹⁶:

Ողջագուրեալ զԶեզ ջերմնեակ սիրով

Մնամ Գերաշնորհ Տէրութեանդ

Խ(ոնարհ) ծ(առայ)

Յովհ(աննէս) Բե. Մկրեան

5-17 Օգոստոս 1886

Կ. Պօլիս - Բերս

7

Մեծարգոյ Տէր Հայր¹⁷

Ոչ գիտեմ ո՞ւր եւ որպէս խոտորեալ կամ կորուսեալ է պատասխանքս իմ առ գրութեան Զերդ կոյս անցելոյ ամին, եւ բացատրութիւն շնորհակալեացս վասն ձեռագիր մատենին ընծայելոյ, յորում եւ գոյր թուղթ մի կամ գրուած մի նոր վասն իմ, զատ ի յաւելուած թղթոյ անտի Պապին, յորոյ ունէի զլատին բնագիրն, եւ չէր ինձ մարթ առ այդոսիկ անշնորհակալու լռել, վասն որոյ եւ այժմեանս գրուած լիցի արձագանգ նախագրելոցս:

Ընթերցայ ծայր ի ծայր զկենսագրութիւն Թաղիատեան Մեսրոպայ, որոյ գրուածք եւ ինձ զբօսեցուցիչք էին իբր քառասուն ամօք յառաջ, եւ ոչ յիշէի ուր եւ որպէս վախճանեալ էր լաւագունի վիճակի արժանաւոր հանճարն անհանդարտ կամ սանձակարօտ, որ որպէս նախկին կենսագիրն եւ զորդ վկայէք, առ անկանոն կրթութիւն՝ որպէս

16. Տէր Յովհաննէս Կ. Մկրեան, հաւաքած ու խմբագրած է «Կենսագրութիւն Մեսրոպայ Դաւթեան Թաղիադեանց Երեւանեցւոյ» հատորը, տպուած Թիֆլիզ, 1886ին: Գիրքին անուանաթերթին վրայ Հեղինակին գրչութեամբ գրուած է. «Առ Գերաշնորհ Վարդապետ Տ. Ղեւոնդ Մ. Ալիշան, Նուէր խորին մեծարանաց Աշխատասիրողին»:

17. Ձուներք Ալիշանի գրած այս նամակին բնագիրը, այլ լուկ ընդօրինակութեան մը ընդօրինակութիւնը, կատարուած պոլսաբնակ վաստակաւոր բանասէր Գէորգ Բամպուլեանի գրչութեամբ, որ սա ծանօթութիւնը կու տայ մեզի՝ 21 Մայիս 1969 թուակիր գրութեամբ մը. «Տ. Յովհ. Ա. ԲՆՅ. Մկրեանի (1831-1909) ուղղուած սոյն նամակին, համրակ գրչի մը ձեռքով կատարուած, եւ հանգ. Թ. Ազատեանի (1895-1955) կողմէ սրբագրուած ընդօրինակութիւնը, յետ մահու գտած ենք իր արխիւին մէջ եւ իր հանգ. այրիին, Տիկ. Շուշան Ազատեանի արտօնութեամբ պատճէնը առած ենք: Այս առթիւ նշենք որ Թ. Ազատեան, Մկրեան Բահանայի արխիւը ժամանակին գնած է իր ժառանգորդներէն»: Նամակին մէջ անորոշ բառերը հարցականով նշած ենք:

ի բարս նոյնպէս ի բառս, զծանր եւ զթեթեւ յարախառնելով, ըստ բերման մտաց եւ գրչի, յերկոսին եւ գոլով աջողակ: Այլ զիարդ եւ է՝ մի յերիցագոյն գրչաց է դարուս յազգիս յաղթողական դասուց, որ եթէ կարէր նախագուշակել՝ անբաւ շնորհս ունէր վերագրել վերանորոգողիդ գլխատակ իւր, թերեւս առաւել քան զիւր եւ զիմ կարծիս մեծացունելով:

Զի՞նչ ասացից վասն տարաբաղդիկն իմ Սիսուանայ, որոյ վտարանդի արգելան ո՛չ միայն իւր է, այլ եւ սպառնալիք ապագային, եթէ գուցէ ապագայ նմին եւ համարձակեցի տպագիր յաւելուլ բեռան ի վերայ ծանրակիր բեռին:

Իմ միակ միխթար այս է, զի կան տակաւին ազգային սիրտք զգալունք, թէպէտեւ վիրաւորք եւ կարեւիշք իսկ եւ յետ ամենայն կորուստեանց ակն ունիմ թէ այս կայծ կենաց ոչ չիջցի ի սպառ ի մնացորդաց Հայկազանց, մինչեւ ի յետին կասումն ժամանակի յաւուրս յաւիտենից, եւ բազում ինչ նոր գտի ի յաւելուած ծանօթութեանց Սիսուանայ, առաւել նոցա յօշոտողսն գրոց եւ յետնում օրինակի իմում, որպէսզի եթէ հազուագիւտ հրաշք մի լիցին յաշխարհի՝ կրկին ի լոյս ընծայել մատենին, յետ ոչ գիտեմ քանի դարուց, ոչ սակաւ նոր տեղեկութիւնք գտցին, այժմէն իսկ յայտնելի, թո՛ղ զայլ յոտս (⁶) յայտնութիւնս յընթացս ժամանակի, եւ ո՞ գիտէ քանի քանի մատենանք գրեալք ի Կիլիկիա, իցեն եւ Աւետարանք, գտանին արդ գուցէ եւ ի Կ. Պօլիս առ առանձնականս, որոց յիշատակարանք ունիցին յայտնել ինչ դէպս պատմական կամ ազգագրականս:

Մեծապէս խնդալով ընդ համակրամի (⁶) այսպիսեաց իմաստուածոցդ եւ ընդ անմոռաց զիս ունել, փափագեմ եւ միխթարութեանց հանդիպել:

Մեծարգոյ Տեառնդ
Խ(ոնարհ) Ժ(առայ)
Հ. ՂԵՆՈՂ Մ. Ալիշան

2 Սեպտեմբեր 1886
Վեներաբիլ, Ս. Ղազար

8

Հոգեշնորհ Հայր Ղեւոնդ Մ. Ալիշան
Միաբան Ուխտի Մխիթարեանց
ի Վեմետիկ

Բազմարդիւն Հայրենասէր Վարդապետ

*Թէպէտ լռեցին ձայնք գրչաց մերոց առ միմեանս, բայց արձա-
գանգ նոցին միշտ հնչեն ի սիրտս մեր, եւ վառ պահեն զանկեղծութիւն
սիրոյն հաստատնոյ:*

Այլ ո՛չ երբեք լռեաց թրթռուն, եռանդուն գրիչ Ձեր՝ խօսիլ ըզ-
Հայրենեաց, եւ ամենայն սիրտք Հայորերոյ թնդան եւ զուարթանան
բազմաշխատ վաստակօքդ ի հողս, ի ջուրս եւ ի գետս, յանդս եւ յան-
դաստանս, ի լեռինս եւ ի փապարս հնութեանց Շիրակայ, Սիսուանայ
եւ Այրարատայ, որոյ քաղցրահնչիւն զեփիւռ ձայնին, ի նորումս լսելի
լինի ի խորոց այսի Հանդերին անդնդոց՝ մինչ ցկատար հրաշափառ,
ամպածրար, երկնաբերձն Մասեաց:

Օրհնեա՛լ իրցին վաստակք Ձեր եւ երկունք, եւ ի բազում ամս
զօրասցին բազուկք Ձեր եւ մատունք, եւ մի՛ երբեք բթասցի գրիչդ
Հայրենանուէր՝ յորոնել եւ ի քրքրել եւ ի լոյս աշխարհ հանել զպար-
ծանս պանծալի մերոց Հայրենեաց, որ յանշջութեան իսկ իւրում՝ վեհ
հանդիսանայ քան զամենայն աշխարհ. եւ Դո՛ւք հանդիսադիր նմին:

Վասն «Այրարատ Աշխարհ»ի գուն գործեմք բաժնեկիցս ի վեր
հանել, ի խրախոյս մեծաջան աշխատութեանդ, առ որ ըստ այսմ յօ-
ժարամիտ գտաւ եւ գործադիր Յանձնաժողովս՝ Բարեյիշատակ Յով-
սեփայ Իզմիրեանց կտակի, զարժէս տասն օրինակաց նորին յանձնել,
ի ձեռն իմ, զբաւետի վանացդ աստ ի Կ. Պոլիս, զոր ի գիտութիւն Ձեր
հաղորդեալ, զամենեցուն զմեր զիղճ դամ յայտնել ի փութացումն
տպագրութեանն, հանդերձ սքանչացմամբ Ձերումդ մշտավառ սիրոյ՝
ի շիջեալփառն մեր երկիր Հայրենի: Ո՛ղջ լեր:

Խոնարհ ծառայ
Յովհ(աննէս) Բհ. Մկրեան

Կ. Պոլիս – Բերս
12-24 Մայիս 1889